

Горська Н. Д.

Образ Ісуса Христа
у проповідях
Лазаря Барановича

У II пол. 60-х — I пол. 70-х рр. XVII ст. у друкарні Києво-Печерського монастиря виходить у світ кілька книг релігійно-морального характеру, що їх мали піднести царю Олексію Михайловичу та членам його сім'ї. Серед них була й збірка проповідей “Меч духовний” відомого церковно-політичного діяча, в минулому випускника та ректора Києво-Могилянської академії, управителя Київської митрополичої кафедри, фактично першої духовної особи в Гетьманщині, архієпископа Чернігівського та Новгород-Сіверського — Лазаря (Луки) Барановича. Особливість цієї книги полягає в тім, що, по-перше — головний зміст її утворює проблема христоподібності; і по-друге — розв'язується вона відповідно до морально-етичного ідеалу епохи бароко. Сама побудова проповіді зумовлена нормами, котрі були властиві добі бароко. Проповідь подається як простір, як середовище перебування та життя. Цей уявний простір розглядається в різних площинах: горизонталі (власна, авторська інтерпретація євангельських притч) та вертикалі (рух угору — до Царства Небесного, донизу — моральне падіння у гріх та перспектива пекельних мук). Горизонтальний простір змальовує дорогу людини в земному, реальному, тварному житті. Шлях цей простягається від моменту скоєння гріха, подальших душевних мук, розуміння того, що сталося, осудження своєї власної поведінки, каяття, надії на прощення і, насамкінець, прощення. Вертикальна площина — духовний злет людини, переродження, шлях людини від земного перебування до Царства Небесного. Як бачимо, саме людина падає певному простору символічний смисл, взаємопроникнення різних сфер буття [1].

Епоха бароко, яка прийшла в Україну в I пол. XVII ст., принесла також новий морально-етичний ідеал. Звернення до теми переродження людини з “ветхої” у “нову” для автора проповідей стало дуже важливим. Саме в ці роки Чернігівським літературно-філософським колом — патхненником, вчителем, духовним провідником якого був сам Лазар Баранович, — розробляється орієнтація на морально-етичне оновлення української спільноти через “перехрещення”, яке стає можливим завдяки широкому залученню та поширенню серед простого народу освіти і досягнень науки. А усвідомлювалось “перехрещення” як оновлення, якого можна досягти через установлення норм особистого життя за взірцем “богоподібно-

сті" [2], а це означає — керуватися в житті прикладом Сина Божого, Божої Матері, прагнути пізнати премудрості всесильного Бога, бо прихід Царства Небесного можливий тільки завдяки добрій волі кожного. Наслідуючи праведне життя Христа, Який, незважаючи на знущання, муки розп'яття, морально переміг зло, людина втрачає старі звички і з "ветхої" перетворюється на нову, за якою — майбутнє. В цьому вбачається поява людини з новими моральними закладами. Зазначені ідеї знайшли своє відображення у творі архієпископа Лазаря Барановича "Меч духовний..."

Проповіді окреслюють собою весь річний цикл христологічних свят: починаючи зі "Слова на Святу Великою Неділю Пасхи от Воскресення Христовом", закінчуються "Словом на Святу Великую Пятницю о страстях Христових". Загальний обсяг книги — 446 сторінок.

Збірка має складену автором передмову із закликом проповідувати слово з терпінням та навчанням, бо настане час, коли "здорового учня непослушають, но по своїх потехъ изберуть себѣ учителя..." [3]; містить недільні проповіді — загальним числом 56. Кожна проповідь починається з передмови, де коротко окреслено основні концептуальні думки самого тексту, далі слідує основний виклад, де подається розповідь на тлі євангельської притчі про життя в гріху, розуміння свого морального падіння, духовне переродження, духовне народження, як досягнення мети, праведне життя та дорога до Царства Небесного. Текст супроводжується маргіналіями у вигляді посилань на Святе Письмо та святих отців Церкви. Завершує проповіді висновок, де стверджується правильність обраного шляху.

Оформлена книга за типовими зразками лаврського друку середини XVII ст., а саме: наявність титульного аркуша з іконографічним обрамленням, передмовою-посвятою, зверненням до читача; кожній проповіді передує невеличка за розміром гравюра на зміст; використання червоного та чорного кольорів та різних шрифтів.

Персонаж проповіді — проста, звичайна людина, яка живе своїм буденним, земним життям. Напучування пастви у душі високих моральних якостей у проповідях подається через приклад уподібнення Христу, через виховання, завдяки котрому людина може досягти Царства Небесного. Сюжет має два плани (профанний та сакральний), він пронизаний конфліктом — "праведний — грішний", який розгортається між персонажами внаслідок їхніх особистісних стосунків. Спочатку поведінка персонажів ототожнюється із поведінкою злих сил, проте далі ми звертаємо увагу на те, як із часом кроки людини змінюються, як із негативного персонажа вона стає

позитивним. Духовне протистояння символічно стверджує торжество праведного, безгріховного життя, перемоги над пристрастями. Засобом розв'язання реального конфлікту є безкорислива допомога ближньому, розуміння своєї власної недосконалості, зрештою, унаслідок переродження, переображення самого персонажа через віру, спокуту своїх власних гріхів та пристрастей, стається диво. Побутова ситуація набуває особливого сенсу — вона відкриває дорогу до духовного переродження. Персонаж із простої, звичайної людини стає подвижником, переможцем у боротьбі із самим собою, адже йому вдалося переступити через щось звичне, повсякденне, прийти до нового відчуття самого себе, що стало можливим тільки внаслідок тяжкої праці та боротьби із самим собою на зразок ремінісценції молитви Ісуса Христа в Гефсиманському саду, бажання хоча б на крок наблизитись до бодай віддаленого уподібнення та наслідування Христа. Подвижник стає взірцем, прикладом для багатьох, хто ще морально не готовий, ще не прозрів до праведного життя. Слід зазначити, що у проповідях Л. Барановича сюжетний виклад емоційно насичений, констатація подій подається з допомогою літературно-художніх засобів, типових для прозових творів української барокової літератури II пол. XVII ст.

Проповіднику доводилось враховувати особливості можливої аудиторії. Тому перед дослідниками паративу українських проповідей постають проблеми: “де виголошувалися ті чи інші проповіді і хто був їх реципієнтом... чим відрізнялась проповідь виголошена від писаної, якими накладками виходили, ким розкуповувалися і як читалися друковані збірники казань” [4]. Деякі автори на цій підставі висловлюють припущення, що “Меч духовний” Лазар Баранович адресував “передовсім ченцям” [5]. При цьому вони відзначають аналогію проповідей Л. Барановича з афонським ідеалом чернецтва.

Проповідь, адресована ченцям,— це особлива етична програма, орієнтир морально-етичних цінностей, який базується на аскезі, бо саме чернецтво, до якого належав і автор, є уособленням ідеалів мучеництва, взірць людського переображення, уподібнення Христу та наслідування Його.

Через персонажі проповіді, через оповідку реалій людського світу до образної системи проповідей поступово, з подальшим зростанням його втручання у земні справи, вводиться образ Ісуса Христа.

Образ Ісуса Христа будується через призму євангельських притч, подій його земного життя. При цьому простежуються дві змістові тенденції — морально-повчальна та напучувальна. Пропо-

відь спочатку подає розповідь про ту чи іншу ситуацію, розгортає сюжет, де детально розписана роль кожного учасника, а далі вже йдеться про уроки, які повинен винести з цього сюжету слухач чи читач. Текст морально-етичного характеру містить розповіді про вчинки героїв, про їхні негативні чи позитивні якості з огляду на приклади та посилення зі Святого Письма та зразки житій святих. На наш погляд, текст проповідей пронизаний дуалістичною концепцією в розкритті образів персонажів. Христос виступає в образі сакральному та профанному:

— *в образі Сина Божого, що зцілює людину та карає її за гріхи*: “Восстани грешниче чрез покаянiє, ... паказываєт нас Бог за грехи” [6]; “...болезни людския за грехи бывающія исцеляше; ...излиянием своим омывающим греховныя людскія пороки, исцеляет много паче болшыя болезни, не токмо телесныя но и самыя душевныя” [7];

— *в образі простої, звичайної людини, сина людського*: “Сын человеческий не придет душ человеческих погубити, но спасти, иже самым есть спасением. Возопит убо к нему: руци души моеи спасение твое есмь аз” [8];

— *Спасителя людського*: “Аз прикасаюся всем человеком всем бо хочу спастися и вразум истинный прийти, да не прикоснется их мука. Всем аз чашу спасения перепиваю, во всех языцех Спасение моё...” [9];

— *Просвітителя людського*: “Подаётся нам сия посланная от Бога купель ... сии то Потоци омывают и просвещают слепоту нашу природную, не токмо телесную ... болшую душевную приобретенную чрез грех...” [10].

— *Милосердного, всеблагого людинолюбця*. Христос існує індивідуально для кожного; Він поза життєвими реаліями, поза побутовими колізіями, поза пристрастями та гріхами — приймає та служить всім без винятку, незалежно від національності, походження, статі чи матеріального становища: “От мене слава и честь и мир всякому делающему благое Иудею, виже прежде й елину, жидом и самаряном... несть бо на лица зрение у мене” [11].

У цій же проповіді, дуже ліричній, сповненій любові до простої людини — беззахисної жінки, смуток за неї та все ж таки надія. Самаритянка мала п'ять мужей не “сочетанных”; Ісус, як джерело водне, при зустрічі з нею погасив її палаючі пристрасті. Виконання настанов Христових заповідей приведе найбільшого грішника після покаяннн до прощення та вічного життя: “Яко вода учения его бысть в ней источником текущим в живот вечный” [12]. Найтяжчий

смертний гріх через сповідь проститься: “Блудницею приде Христова Источника почита отходит...за возвещением Господним грехи своя познавая исповедуется” [13]. Христос завжди прийде на допомогу, завжди відкритий до спілкування, конструктивного діалогу, до безмежної милості, завдяки одній умові — вірі в Нього: “Азь всегда й затворенным дверем в помощь Вашу готов: всегда Вам руци мои отверзны, на подаяние; всегда й нози мои не затворены, на течение к милостивому посещению; всегда ребро мое отверзто, на любезное вас приятие” [14]. Водночас Господь декларується як досконалість: “...в место Альфа чет, Бог мой, ибо якоже Омега знаменует конец, сице Бог есть всех вещей совершенством” [15].

Для підкреслення цих двох іпостасей Христа автором застосований цілий ряд другорядних засобів жанрово-стильової системи: оповідь, діалог, цитування, посилення на авторитети, звертання, порівняння, протиставлення, метафори, алегорії, символи, широке застосування епітетів у розробці образної системи. Показовим у цьому є протиставлення гріха — праведності, “человека ветхого” — “человеку новому”, “смерти греховной” — “жизни вечной”, “земного жития” — “животу вечному”, “Царства Небесного” — “царству вражему”.

Сюжетною лінією проповіді “Слово на неделю **В** по пасці о Фоме. Аще не вижу на руку Его язв” є авторська переповідка відомої біблейської притчі про Хому. Конфлікт сюжету в двоїстості його: особисті стосунки між апостолами та апостолом Хомою, між Ісусом і Хомою. Саме ця подія (поява Христа після розп’яття) є основою для посилення напруженості, а далі — поступове розв’язання конфлікту між Ісусом і Хомою, який зрештою увірував у воскресіння Христа. Паралельно цій сюжетній лінії йде лінія сакральна, яка символічно стверджує торжество віри над безвір’ям. Автор устами Учителя-Христа звертається до Апостолів: “Все елико хочеш, верою получим. Хотем жити: Праведник от веры жив будет. Хотем царство вражее победити святой верою победиша царствяя. Хотем к православным причтении быти: Верою с деяша правду. Хотем землю обетованною Небесную наследити. Верою получиша обетования... Хотем сохранены быти от Огня, Меча, Недуга: Верою угасиша силу огненную избыша острей меча, возмоюша и от немоши...” [16].

Кожна проповідь несе в собі окремих образ Христа: чи то спасителя душ, чи то образу милосердя, чи то взірця праведного життя. У проповідях має місце принципова авторська позиція: якщо маєш грішне життя — маєш бути покараним, знайдеш у собі сили,

можливість змінитися — будеш мати надію на прощення та прихильність до тебе Христа — а значить, і на Царство Небесне.

На тлі притчі про милосердного самарянина подається образ справедливого, але караючого Христа. У розповіді про подорожнього, що потрапив до рук розбійників, зазнав принижень та був пограбований, втратив здоров'я, як приклад високої моральної поведінки подано самарянина, котрий, угледівши чужу, незнайому, але скривджену людину, не вагаючись кинувся на допомогу: лікував, доглядав, а коли виникла потреба від'їжджати, залишив гроші хазяїну притулку, щоб той продовжував опікуватися хворим. Автор закликає і водночас попереджає: не пройдіть повз нужденного, допоможіть чим можете — і вам повернеться після другого пришествя Христа: “Каждо убо нас Ближнему да угождает во благое к созиданию...” [17]. На тих же, хто: “Не носящим бо, паче чрез обяваніе язв отяготяющим, поносит Господь лють: Горе вам яко наложите на человеки бремена не удоб носима, сами же единым перстом вашим не прикасайтесь бременем” [18].

Образ Ісуса Христа є опорою церкви, до якої вона звертається в тяжкі для себе часи, порівнюючи себе з кораблем під час великої бурі на морі: “Но что творит Церковь яко Корабль покрывающийся слезными волнами? будила спящего Иисуса: Восстани воскую слит Ты, Воскресни и не отрини до конца. Воззвала к нему о помощи: Воскресни Господи помози нам, й избави нас имени твоего ради” [19]. Господь є спасителем душ людських, бо “не оставил Господь душ его во аде” [20]. Викупна жертва Христа заради всього людства подається як антитеза, як протиставлення сакрального і реального, як протиставлення двох сфер, профанної і сакральної, де лише одна мета — спасіння людства: “Каяждо Его рана, здравие есть наше. Смерть Его, живот наш. Гроб его лоном нам есть Авраамим. В гробе оставленные Пелены, покрывают множество грехов наших” [21]. З огляду на це логічним є те, що: “Предал бе Христос Духа своего в Руци Бога Отца, аки Талант даный на Искупление человеков, егда рече: Отче, в Руци твои предаю Дух мой. Не закопал того Таланта, Бог Отец, не оставил его под землею во аде...” [22].

У проповідях чітко простежується тяжіння автора до символізації, таке характерне для доби бароко. Так, в описі Христа наводиться порівняння Його з Орлом, Левом, Фініком, Травою [23], Христос як “земля” — “...есть след Силы Бога Отца, Имущего силу Рождения Сына, ибо й земля рождения силу имат по писанному; ...От Бога й Сын есть чрез Рождение, й Дух святыи чрез исхождение” [24]; як “вода” — “...есть следы Силы Бога Отца, имущего также Рождения

Силу, ибо в воде различное родится животню” [25]; як “повітря” — “ибо воздух сохраняет силу животную во всех животных: кая бо жизнь?” [26]; як “вогонь” — “след силы Бога Отца и сына” [27]. Слово Христа уподібнюється пшеничному зерну, яке “падше умрет, многу плоду сотворит; ...сеется в печести, восстанет в Славе; сеется в немощи, восстанет в Силе; сеется тело душевно, восстанет тело духовно” [28]. Христос — це дорога для віруючих, це взірець: “Восстанем и за Христом восставшим иже есть Божия Сила, идем в живот вечный за сим иже рекши: язъ естъм путь” [29] і далі: “празднуем не в квасе вестъ, ни в квасе злобы й лукавства, новубезквасии чистоты и истины, невестъ: Сіє видяще яко ветхій паш человек с ним распялся да упразднится тело греховное, яко к тому не работати наму греху. Празднуем не об’ядением и п’янством, всегда бо памятовати имами яко Христос нас дея желчь и оцет вкусу, но житием по Бозе” [30]. Автор проповідей не тільки засуджує реалії земного буття, а й вступає в діалог зі слухачем, ділиться своїми думками з цього приводу, пропонує вихід, альтернативу, дає практичні поради тому, хто намагається жити “в Бозі”. Причому наводиться приклад, як за даних обставин слід поводити себе. Якщо ж будуть виконуватися ці настанови, слухач, через відмови від своїх шкідливих звичок, пройде тяжкий шлях “розг’яття”, знайде переродження духовне і стане з людини “ветхої” людиною “новою”. Автор нагадує, що, пам’ятаючи про Воскресіння Господнє, людина тим самим полишає свої гріхи та отримує надію на Царствіє Небесне: “За Правверное наше воспоминание восстания Его от мертвых дасть нам первее восставати от грехов, потом же вообщее наше воскресение воздаст егда, помянет нас в Царствии своём” [31]. Автор закликає до уподібнення Христу, який постив сорок днів, умерщляв себе: “аще емы подостоянію постом четыридесятницы святыя себе умерщвляли, приобщить Христоса благодати востания своего явленного днем четыредесяти: будет й нам себе являти ликующаго над попранною смертию нашею греховною, даже до отшествия нашего от земного житія сего” [32].

Проповіді через образ Христа розглядають ряд важливих філософсько-теологічних проблем, цікавих для людини доби бароко. Серед них чільне місце займає проблема актуалізації деяких богословських постулатів. У проповідях знаходимо детальне їх тлумачення, яке спирається на посилання до думки чи висловлювання отців церкви. Так, у збірці знаходимо кілька текстів, присвячених засудженню Аріанської ересі. У публіцистичній манері автор засуджує Арія та його тлумачення походження Святої Трійці. Проповідь

повертає читача у далеке четверте століття, коли серед вищих ієрархів християнської церкви розгорнулася дискусія про єдиносущність Бога Отця, Сина та Святого Духа. Лазар Баранович вважає, що немає користі розмовляти з еретиком, його потрібно карати. На підтвердження своїх думок автор проповіді посилається на Іоана Святого [33], Петра Олександрійського [34], Василя Великого [35], Григорія Богослова [36], Павла Святого [37]. У проповідях образ Ісуса Христа розгортається як складова єдиносущної Трійці: “Сия вся трех лиц єдиносущная Троицы следы: Сила Бога Отца, мудрость Бога сына, й благость Духа святого” [38].

Прочитання та розшифрування символічної системи проповіді дає можливість дістати уявлення про тодішній, XVII століття, спосіб мислення реципієнта, до якого звернена проповідь.

Література

1. Див.: *Олександров О.* Старокиївська агіографічна проза.— Одеса, 1999.— С. 40—50.
2. Див.: *Чорний О. О.* Вчення про людину чернігівського літературно-філософського кола (II пол. XVII — I пол. XVIII ст.): Автореф. ... дис. канд. філос. наук.— Чернігів, 1998.
3. *Баранович Лазар.* Меч духовный.— К., 1666.— Арк. А.
4. *Леся Довга.* До питання про напрямки і перспективи дослідження українських недільних проповідей XVII століття // *Діалог культур.*— К., 1999.— Т. 2.— С. 121.
5. Там само.— С. 127.
6. *Баранович Лазар.* Слово на неделю Д по пасці о расслабленном. Восстани возми одр твой и ходи // *Баранович Лазар.* Меч духовный.— К., 1666.— Арк. ЛД.
7. Там само.— Арк. КЗ.
8. Там само.— Арк. КД.
9. *Баранович Лазар.* Слово на неделю Е по пасці о самарянині. Дажь ми пити... // *Баранович Лазар.* Меч духовный.— К., 1666.— Арк. ЛС.
10. *Баранович Лазар.* Слово на неделю по пасці о слепорожденном. Брение положи мне на очи и умыхося и вижду // Там само.— Арк. МС зв.
11. *Баранович Лазар.* Слово на неделю Е по пасці о самарянині. Дажь ми пити...— Арк. ЛС.
12. Там само.— Арк. ЛЮ зв.
13. Там само.— Арк. ЛД зв.
14. *Баранович Лазар.* Слово на неделю В по пасці о Фоме. Аще не вижу на руку Его язв // *Баранович Лазар.* Меч духовный.— Арк. ВІ зв.

15. Там само.— Арк. Д̣.
16. Там само.— Арк. Ш̣-Ш̣ зв.
17. *Баранович Лазар.* Слово на неделю К̣Е по Сошествіи Святого Духа // *Баранович Лазар.* Меч духовный.— Арк. СО-СО зв.
18. Там само.— Арк. С̣П̣Г.
19. *Баранович Лазар.* Слово на Святою Великою неделю пасхи от Воскресении Христовом. Христос воста от мертвых // *Баранович Лазар.* Меч духовный.— Арк. В̣ зв.
20. Там само.— Арк. Г̣ зв.
21. Там само.— Арк. Л̣Е̣.
22. Там само.— Арк. Л̣Е̣.
23. Там само.— Арк. Л̣Е̣.
24. Там само.— Арк. О̣Е̣ зв.
25. Там само.— Арк. О̣Ш̣.
26. *Лазар Баранович.* Слово на Св. Понедельник Пятидесятницы о Святой единосущной Троице. Нам эдин Бог Отец из Него же вся, ѥ мы в Него: ѥ Эдин Господь Ис. Хс., им же вся, ѥ мы тем: и эдин Дух Святый в нем же всяческая, ѥ мы в Нем. Словеса сут Апостольские в Послании а к Коринфянам: в Гл. НВ. В Зач. РЛО // *Баранович Лазар.* Меч духовный.— К., 1666.— Арк. О̣Е̣ зв.
27. Там само.— Арк. О̣Ш̣.
28. Там само.— Арк. О̣З̣.
29. Там само.— Арк. О̣З̣ зв.
30. *Баранович Лазар.* Слово на Святую Великою неделю пасхи от Воскресении Христовом. Христос воста от мертвых // *Баранович Лазар.* Меч духовный.— К., 1666.— Арк. Ш̣.
31. Там само.— Арк. Д̣.
32. Там само.— Арк. Н̣ зв.
33. *Баранович Лазар.* Слово на неделю З̣, по пасці яже есть Св. Отец о прославлении Сына Божия. Яз соблюдах их во имя твоє их же даль эси мне сохраних. И никтоже от них погибе, токмо Сын погибленный // *Баранович Лазар.* Меч духовный.— Арк. Н̣Н̣ зв.
34. Там само.— Арк. Ш̣.
35. Там само.— Арк. Ш̣ зв.
36. Там само.— Арк. Ш̣ зв.
37. Там само.— Арк. Ш̣.
38. Там само.